

Əlyazması hüququnda

GÜLŞƏN İSRAFİL qızı HÜSEYNOVA

**GENERAL HÜSEYN XAN NAXÇIVANSKİNİN HƏRBİ
VƏ İCTİMAİ FƏALİYYƏTİ**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

Dissertasiya Azərbaycan MEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin "Azərbaycan tarixinin elmi ekspozisiyası" şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

H.N.Həsənov

Rəsmi opponentlər

tarix üzrə elmlər doktoru, prof.

tarix üzrə elmlər doktoru

İ.S.Bağirova

M.S.Süleymanov

Aparıcı elmi müəssisə: Bakı Dövlət Universiteti "Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)" kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5503.02 – "Vətən tarixi", 5502.01 – "Ümumi tarix", 5507.01 – "Beynəlxalq münasibətlər tarixi" və 5509.01 – "Tarix-şünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları" ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının " ____ " _____ 2017-ci il tarixli iclasında saat ____ -da keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar

Avtoreferat " ____ " _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir

Dissertasiya şurasının elmi katibi

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığı qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri milli hərbi tarixinin, o cümlədən görkəmli hərbiçilərimizin həyat və fəaliyyətini tədqiq etməkdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də Elmlər Akademiyasının aparıcı alimləri ilə görüşdə XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixinin obyektiv şəkildə araşdırılması məsələsini bir vəzifə kimi qoymuşdur. “Belə hesab edirəm ki, indi akademiyanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır”.¹ Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi olan milli hərbi tarixinin müxtəlif dövrlərində öz fəaliyyəti ilə seçilmiş hərbi xadimlərimizin bir çoxu haqqında ətraflı məlumat vardır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda mükəmməl hərbi təhsil almış, yüksək peşəkarlıq qabiliyyətinə və hərbi istedadına malik bir sıra sərkərdələrimiz olmuşdur. Azərbaycanın gələcəyi naminə əvəzsiz xidmətləri olan və hünərləri ilə adlarını tarixə yazmış bir sıra layiqli hərbiçilərin işi, onların hərbi və ictimai fəaliyyəti, xeyirxah əməlləri hələ də lazımcınca tədqiq olunmamış və ya qismən tədqiq olunmuşdur. Bu baxımdan hərbi şəxsiyyətlərimizin tarixdə rolu araşdırılarkən tarixi obyektivlik mütləq qorunmalı və hadisələrə həmin dövrün gözü ilə, həmin dövrün dəyər və həqiqətləri prizmasından baxılmalıdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, istənilən dövlətin şah damarlarından birini təşkil edən ordu vahid komandanlığa, müharibə şəraitində düşdüyü vəziyyəti dəqiq analiz edib düzgün qərarlar verməyi bacaran və müvəffəqiyyət qazanmaq gücünə sahib hərbi kadrlara, sözün əsl mənasında sərkərdələrə böyük ehtiyac duyur. Məhz buna görə də Azərbaycan milli hərbi tarixinin müxtəlif dövrlərində baş vermiş müharibələrdə, döyüş meydanlarında qəhrəmanlıq göstərərək tarixin hər səhifəsində şanlı iz qoymuş belə şəxslər xalqın yaddaşından heç vaxt silinmir, fəxarət hissi ilə anılaraq gələcək nəsillərə nümunə göstərilirlər.

Azərbaycanda hərbi sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan hərbi şəxsiyyətləri içərisində Naxçıvanskiyə dördüncü nəslini təmsil edən tam süvari generalı, general-adyutant kimi yüksək rütbəyə layiq görülmüş ilk və son müsəlman hərbiçisi, görkəmli hərbi xadim Hüseyn xan Kalbalı xan oğlu Naxçıvanskiyədir. Bu görkəmli şəxsiyyətin həyatı, hərbi və ictimai fəaliyyətinin araşdırılması müharibə şəraitində yaşayan gənc nəslin hərbi vətənpərvərlik, Vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasında, həmçinin qəhrəmanlıq tariximizin tədqiqi baxımından da böyük maraq kəsb edir.

Onun hərbi və ictimai fəaliyyətinin tədqiqi ilk öncə ona görə aktualdır

¹ Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII cild. Bakı: 1998, s. 369.

ki, bu sərkərdənin fəaliyyəti bilavasitə Şimali Azərbaycanın çarizmin əsarəti altında sərt qaydalar ilə yaşadığı, müsəlman əhalisinin hərbi məktəblərdən və hərbi strukturlardan uzaq tutularaq, onların milli-mənəvi şüurundan hərbi kəlməsinin silinməsinə cəhd göstərildiyi belə çətin bir mühitdə formalaşmış və o, öz iradəsi, inadkarlığı və qətiyyəti ilə çar ordusu elitasının ən yüksək pilləsinə yüksəlməyə nail olmuşdur. Bu mənada hərbi və ictimai fəaliyyəti haqqında ziddiyyətli fikirlər aydınlaşdırılmalı, hərbi xidmət dövründə çalışdığı müxtəlif yüksək vəzifələrdəki həlledici məqamların açılması məqsədilə ətraflı araşdırmalar aparılmalı və bu məqamların əsasını təşkil edən motivlər ortaya çıxarılmalıdır.

Bu mövzunun araşdırılması həm də ona görə aktualdır ki, bu, bütövlükdə XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin tam mənzərəsinin yaradılması baxımından böyük əhəmiyyətə malik aktual bir elmi vəzifədir. Müharibə şəraitində olduğumuz, torpaqlarımızın iyirmi faizinin düşmən tərəfindən zəbt edildiyi və bir milyon qaçqın və məcburi köçkünümüzün yarandığı bir dövrdə milli ordumuzun – Silahlı Qüvvələrimizin şəxsi heyətinin düşmənlə mübarizədə mənəvi-psixoloji baxımdan hazırlanması olduqca vacibdir. Məhz bu məqsədlə Hüseyn xan Naxçıvanski kimi hərbi xadimlərimizin irsini ətraflı öyrənmək, döyüş məharətindən, taktikalarından düzgün faydalanmaq və müasir müharibədə ondan istifadə etmək vacib və zəruridir.

Xalqımızın həyatında müsbət rol oynamış hərbi şəxsiyyətlərimizin həlledici məqamlarda tutduqları mövqeni araşdırmaq güclü obyektiv mühakimə tələb edir. Bu nüanslara uyğun olaraq Hüseyn xan Naxçıvanskiyə hərbi və ictimai fəaliyyətinin elmi obyektivliklə araşdırılması olduqca aktual elmi vəzifədir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi xalqımızın və Vətənimizin tarixində çox mühüm sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi hadisələrin baş verdiyi ən mühüm dövrlərindən olan 1863-1919-cu illəri əhatə edir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycan və rus tarixşünaslığında general Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin həyatı, onun hərbi və ictimai fəaliyyəti çox az tədqiq edilib. Yalnız son illərdə yazılmış 3 monoqrafiyada bu istedadlı sərkərdənin fəaliyyətinə və həyatına öləri toxunulur.

Hüseyn xan haqqında ötən əsrin 90-cı illərində nəşr olunmuş məqalələr bioqrafik səciyyəlidir. Bu məqalələrdə o, hərbi sənətinin dərin bilicisi və məsuliyyətli komandir kimi təqdim edilir. Onun şəxsiyyətinə konkret və birmənalı münasibət bəslənməsi məqalələrin xarakterik cəhətidir. Hüseyn xan Naxçıvanski haqqında yazan tədqiqatçılar üçün xarakterik cəhətlərdən biri generalın bir tarixi və hərbi şəxsiyyət kimi dünyagörüşü və intellekt səviyyəsinin səthi təhlil edilməsidir. Lakin həmin əsərlərdə generalın müharibə dövründəki fəaliyyəti zəif işıqlandırılmış, bir çox diqqət çəkəcək faktla-

rın üzərindən sükutla keçilmiş, problem xarakterli məqamlar araşdırılmamışdır. Bir sıra başqa əsərlərdə yolüstü tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskiyə kəşməyəli həyat yolu və şərəfli fəaliyyəti barədə az da olsa, müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Ş.Nəzirli,¹ M.Quliyev,² İ.Bağirov,³ F.Cəfərov,⁴ R.İvanov,⁵ A.Demçenko,⁶ A.Soljenitsin, K.Mannerheyim,⁷ A.Kvitka, F.Nesterov, K.Adarid və b.-nin əsərlərində, Ə.İ.Şıxlinskiyənin II Dünya müharibəsi dövründə çap olunmuş xatirələrində⁸ generalın həyat və fəaliyyətinin obyektiv araşdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin xidməti fəaliyyəti ilə bağlı R.N.İvanovun “Əlahəzrətin general-adyutantı”⁹ kitabında nisbətən geniş məlumat verilmişdir. Kitabda çar ordusunda ləyaqət və şərəflə xidmət edən Xan Naxçıvanskiyənin leyb-qvardiya və Nijeqorod draqun alaylarındakı xidməti fəaliyyətini işıqlandıran müəllif onun rus-yapon və Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində şəxsən yaratdığı və rəhbərlik etdiyi 2-ci Dağıstan süvari alayında, diviziya və süvari korpuslarında komandir kimi fəaliyyətini şərh etmişdir.

F.F.Nağdəliyevın 2006-cı ildə Moskvada çapdan çıxan “Ханы Нахичеванские в Российской империи”¹⁰ kitabında Romanovlar sülaləsi dövründə hərbi xidmət keçmiş və Rusiyanın məşhur hərbi hissələrində yüksək vəzifələrdə çalışmış Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin uşaqlıq dövründən 1917-ci il

¹ Nəzirli Ş. Azərbaycan generalları. Bakı: 1991; yenə onun. Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski // Şərq qapısı, 10 sentyabr 2004; yenə onun. Hüseyn xan Naxçıvanski // Hərbi bilik, 2000, №3; yenə onun. Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski // Xalq qəzeti, 15 iyul 2004; yenə onun. Arxivlərin sirri açılır. Bakı: 1999.

² Quliyev M.R. General Hüseyn xan Naxçıvanski və onun varisləri // Şərq qapısı, 7 iyun 2006; yenə onun. Əlahəzrətin general-adyutantı // Şərq qapısı, 9 iyun 2006; yenə onun. General Hüseyn xan Naxçıvanski və onun varisləri // Şərq qapısı, 10 noyabr 2006; yenə onun. Azərbaycanlı Georgi kavalərləri // Şərq qapısı, 10 noyabr 2006; yenə onun. “Ağ Qartal”ın sahibi // Azərbaycan, 28 iyun 2013; yenə onun. Hüseyn xan Naxçıvanski: qürbətdə keçən hərbi ömrü // 525-ci qəzet, 3 avqust 2013; yenə onun. “Ağ Qartal”ın sahibi // Şərq qapısı, 16 iyul 2013.

³ Bağirov İ.N. Kəngərli yurdunun generalları. Bakı: 1994; Əhmədov S.Ə. Azərbaycan tarixindən yüz şəxsiyyət. Bakı: 2006.

⁴ Cəfərov F.A., Quliyev M.R. General Hüseyn xan Naxçıvanski // Bizim əsr, 12; 19 yanvar 2003.

⁵ İvanov R.N. Əlahəzrətin general-adyutantı. Naxçıvan: 2008.

⁶ az.wikipedia.org

⁷ Маннергейм Карл Густав. Мемуары. Москва: 2000.

⁸ Şıxlinski Ə.İ. Xatirələrim. Bakı: 1944.

⁹ İvanov R.N. Əlahəzrətin general-adyutantı. Naxçıvan: 2008.

¹⁰ Нагдалиев Ф.Ф. Ханы Нахичеванские в Российской империи. Москва: 2006.

rus inqilabı dövrünədək həyatı, hərbi fəaliyyəti və ailə şəcərəsi arxiv sənədləri vasitəsi ilə araşdırılmışdır.

E.İsmayılovun “Georgi” ordeni ilə təltif olunmuş azərbaycanlılara həsr edilmiş¹ monoqrafiyası da Hüseyn xanın şəxsiyyətinin maraqlı tərəflərinin və şəxsi qəhrəmanlıqlarının ictimaiyyətə çatdırılması baxımından maraqlı və gərəkli əsərdir.

Hüseyn xan Naxçıvanskinin hərbi və ictimai fəaliyyətinə bəzi tarixi-publisistik əsərlərdə yer verilmişdir. A.Soljenitsinin “14 avqust”, K.Q.Mannerheymin “Xatirələrim”, A.Kvitkanın “Baykal ətrafında kazak zabitinin gündəliyi”, F.Nesterovun “İllərin əlaqəsi”, K.Adaridinin “Süvarilər 1900-1920-ci illərdə müasirlərin xatirələrində” adlı kitablarında bəzi məqamlara toxunulmuşdur.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiyanın yazılmasında müxtəlif mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Seçdiyimiz mövzunun araşdırılması üçün əsas mənbələrdən biri Hüseyn xan Naxçıvanskidən bəhs edən, XX ərin əvvəllərinə dair və müasir dövrdə çap olunmuş qəzetlər, toplular və müxtəlif arxiv materiallarıdır. Hüseyn xan Naxçıvanskinin hərbi və ictimai fəaliyyətini ardıcıl olaraq özündə əks etdirən qəzetlər bu baxımdan dəyərlidir. Onun müxtəlif illərdə yazdığı məktub və teleqramlar, iştirak etdiyi müharibələrdə tutduğu mühüm vəzifələrdə verdiyi əmrlər tədqiqat işi üçün qiymətli mənbə olmuşdur.

Tam süvari generalı haqqında maraqlı məlumatlara XIX əsrin “Русский инвалид” və “Известия” qəzetlərinin müxtəlif saylarında rast gəlinir.² Çarın fərman və əmrlərinin də çap edildiyi bu qəzetlərdə Hüseyn xan haqqında məlumatlar da kifayət qədərdir. Hüseyn xan Naxçıvanski haqqında ən maraqlı məqalələrdən biri 1914-cü il noyabrın 9-da “Русский инвалид” qəzetinin 255-ci sayında çap olunmuşdur.³ Burada generalın həyatı, təhsil illəri, hərbi fəaliyyəti, rus-yapon və Birinci Dünya müharibəsində göstərdiyi şücaət haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

Dissertasiyanın yazılmasında çar II Nikolayın əmrlərindən də istifadə edilmişdir.

Hüseyn xan Naxçıvanskinin hərbi və ictimai fəaliyyətini əks etdirən mənbələri bir neçə qrupa bölmək olar:

Arxiv sənədləri: Hüseyn xan Naxçıvanskinin hərbi və ictimai fəaliyyətinin incə məqamlarını öyrənmək üçün çoxsaylı arxiv sənədlərinə müraciət edilmişdir. Belə sənədlərin əksəriyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikası Döv-

¹ Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры азербайджанцы. Москва: 2005.

² Известия, 30 мая 1918, №108; Русский инвалид, 7 февраля 1916, №36 və s.

³ Русский инвалид, 9 ноября 1914, №255.

lət Arxivi, Rusiya Dövlət Hərb Tarixi Arxivi, Rusiya Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivində saxlanılır. Bu sənədlər onun həyatını, hərbi və ictimai fəaliyyətini öyrənmək baxımından çox faydalıdır. Bu sənədlər içərisində Hüseyn xanın öz əli ilə yazdığı əmr və xahişnamələrin əlyazmaları da vardır. Bunlar əvəzsiz tarixi mənbələrdir.

Generalın həyatı və hərbi fəaliyyəti haqqında arxiv materialları NMRDA-nin,¹ RDHTA-nin fondlarında² mühafizə olunur. Materiallar içərisində generalın milli mənsubiyyəti, dili, dini, ailəsi, rus-yapon və Birinci Dünya müharibələrində iştirak etdiyi döyüşlərin siyahısı, təltif olunduğu orden və medallar və yüksəldildiyi rütbələr haqqında dəqiq təsvir yaradan məlumatlar vardır.

Generalın ictimai fəaliyyətini araşdırlarkən NMRDA-nin 9 və 27 sayılı fondlarında mühafizə olunan sənədlərə müraciət olunmuşdur.

Dissertasiyada həmçinin kəngərlilər sülaləsinin məşhur soyadı olan Naxçıvanski nəslinin nümayəndələri II Kalbalı xan Naxçıvanski, Ehsan xan Naxçıvanski, İsmayıl xan Naxçıvanski-nin həyatı və hərbi fəaliyyəti NMRDA-nin 25, 31, 37, 1, 27 sayılı fondlarında, Cəmşid xan Naxçıvanski-nin həyatı və hərbi fəaliyyəti isə RDHTA-nin 1001, 3642, 400, 24696 sayılı fondlarında mühafizə olunan materiallar əsasında təhlil olunmuşdur.

Problemi araşdırmaq üçün mühüm mənbələrdən biri də dövrü mətbuat materiallarıdır. “Bizim əsr” qəzetinin 12 yanvar və 19 yanvar 2003-cü il tarixli buraxılışında dərc edilmiş “General Hüseyn xan Naxçıvanski”³ adlı məqalələr generalın ictimai fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünü araşdırmaq üçün əhəmiyyətlidir.

M.R.Quliyevin müxtəlif mətbuat səhifələrində çap olunmuş “Ağ Qartalın sahibi”, “Hüseyn xan Naxçıvanski: qürbətdə keçən hərbi ömrü”, “Əlahəzrətin general-adyutanti”, “General Hüseyn xan Naxçıvanski və onun varisləri”⁴ və Ş.Ə.Nəzirlinin “Hüseyn xan Naxçıvanski”, “Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski”, “Böyük Kəngərli nəslinin generalları” adlı məqalə-

¹ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

² Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф. 407, оп.1, д. 53; там же. ф. 970, оп.3, д. 2287.

³ Cəfərov F., Quliyev M. General Hüseyn xan Naxçıvanski // Bizim əsr, 12 yanvar 2003; yenə onların. General Hüseyn xan Naxçıvanski // Bizim əsr, 19 yanvar 2003.

⁴ Quliyev M.R. “Ağ Qartal”ın sahibi // Şərq qapısı, 16 iyul 2013; yenə onun. “Ağ qartal”ın sahibi // Azərbaycan, 28 iyun 2013; yenə onun. General Hüseyn xan Naxçıvanski və onun varisləri // Şərq qapısı, 10 noyabr 2006; yenə onun. Hüseyn xan Naxçıvanski: qürbətdə keçən hərbi ömrü // 525-ci qəzet, 3 avqust 2013; yenə onun. Əlahəzrətin general-adyutanti // Şərq qapısı, 9 iyun 2006.

lərində¹ də generalın həyatı, hərbi fəaliyyəti, iştirak etdiyi müharibələrdə qazandığı qələbələrini haqqında ətraflı məlumat verilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Hüseyn xan Naxçıvanskiyə şəxsiyyətinə müxtəlif dövrlərdə bir çox hallarda birtərəfli yanaşma tərzi, onun həyatı, hərbi və ictimai fəaliyyətini, bütövlükdə, ardıcıl və sistemli şəkildə bu fəaliyyətin maraqlı məqamlarını araşdırmaq, həmçinin bu görkəmli şəxsiyyətin fəaliyyət göstərdiyi iki rejimin astanasında hərbi fəaliyyətinə qeyri-kamil və birtərəfli qiymət vermək cəhdləri tədqiq edilən mövzunun seçilməsini şərtləndirmişdir. Bunlarla yanaşı mövzunun zəngin tarixşünaslıq bazası ona yenidən müraciət üçün məsuliyyət tələb edir. Bu baxımdan tədqiqatın əsas məqsədi general Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin hərbi və ictimai fəaliyyətini elmi əsaslarla, tarixilik və obyektivlik prinsiplərinə dayanaraq kompleks şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir. Dissertasiya işində başlıca vəzifə həmçinin Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin hərbi və ictimai fəaliyyətinin əsasını təşkil edən nüansları aşkar etmək və əhatəli şəkildə təhlil etmək olmuşdur. Bu başlıca elmi məqsəddən çıxış edərək mövcud dissertasiyada aşağıdakı konkret elmi vəzifələrin həllinə cəhd göstərilmişdir:

- Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin məxsus olduğu nəsil və doğulduğu ictimai mühitin tarixini araşdırmaq;
- Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin hərbi fəaliyyətini işıqlandıraraq təhlil etmək;
- Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin çar ordusunun təkmilləşdirilməsi və inkişafı sahəsində xidmətlərini nəzərdən keçirmək;
- Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin rus-yapon və Birinci Dünya müharibələrindəki hərbi fəaliyyətini təhlil etmək ;
- Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin Naxçıvan və Sankt-Peterburqdakı ictimai fəaliyyətini araşdırmaq;
- Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin sovet rejiminə münasibətini araşdıraraq qiymətləndirmək;
- Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin çarizmin devrilməsindən sonra yeni hakimiyyət quruculuğuna münasibətini nəzərdən keçirmək;
- Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin bir hərbi xadim kimi siyasi səhnədən getdiyi mühitin xüsusiyyətlərini və bu gedişin səbəblərini ətraflı şəkildə tədqiq etmək;
- Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin həyatının sirli sonunun bəzi nüanslarına aydınlıq gətirmək;

¹ Nəzirli Ş.Ə. Hüseyn xan Naxçıvanski // Hərbi bilik, 2000 ; yenə onun. Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski // Şərq qapısı, 10 sentyabr 2004; yenə onun. Süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski // Xalq qəzeti, 15 iyul 2004; yenə onun. Böyük Kəngərli nəslinin generalları // Zəngəzur, 10 yanvar 2000.

- Hüseyn xan Naxçıvanskinin tam nəsil şəcərəsini tərtib etməyə cəhd göstərmək;
- Hüseyn xan Naxçıvanskinin dinlərə və xüsusilə müsəlman dininə münasibətini təhlil etmək;
- Hüseyn xan Naxçıvanskinin ictimai fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Hüseyn xan Naxçıvanskinin komandirlik üsulunu, şəxsi heyət ilə ün-siyyət qabiliyyətini, şəxsi keyfiyyətlərini səciyyələndirmək;
- Tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskinin hərbi və ictimai fəaliyyətinin əsasında dayanan motivləri aşkar etmək.

Dissertasiyanın metodoloji əsasları. Dissertasiyanın qarşısında duran məqsədə çatmaq və onun elmi vəzifələrini yerinə yetirmək üçün mənbələrə kifayət qədər tənqidi yanaşılmış, elmi nəticələr əldə etmək üçün məntiqi təhlil və müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Mövcud versiyaların arxiv materialları, memorial (xatirə) və elmi ədəbiyyat əsasında təhlili konkret obyektiv mülahizənin aşkarlanması vasitəsi kimi seçilmişdir. Bu zaman şəxsiyyətin fəaliyyəti ümumi tarixi kontekstdən ayrılmadan araşdırılmışdır. Tarixi prosesdə şəxsiyyətin rolunun, siyasi fəaliyyətinin tədqiq edilməsində obyektivlik və tarixilik prinsipinə üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq hərbi xadimi tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskinin hərbi və ictimai fəaliyyəti memorial, arxiv və elmi faktlara dayanan əsərlər əsasında kompleks şəkildə araşdırılaraq təhlil olunmuşdur. Onun həyatı və fəaliyyətinin əsasını təşkil edən motivlər araşdırılmış, hərbi fəaliyyəti tarixi həqiqətlər və elmi faktlar əsasında qiymətləndirilmişdir.

Qətiyyəti, çalışqanlığı, əqidəsi və tutduğu mövqeyi ilə xalqını çox yüksək səviyyədə təmsil edən Hüseyn xan Naxçıvanskinin həyatının həlledici məqamlarında fəaliyyəti yeni baxışdan işlənmişdir.

Tədqiqat işi Hüseyn xanın geniş auditoriyaya məlum olmayan hərbi və xüsusən ictimai fəaliyyəti haqqında maraqlı məqamlara toxunur, onun bir ictimaiyyətçi kimi tanınmasına yol açan faktlar araşdırılır.

Tədqiqat işində Hüseyn xan Naxçıvanskinin fəaliyyəti (xüsusilə ictimai fəaliyyəti) ilə bağlı bir sıra sənəd və materiallar ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Əsərdə Xan Naxçıvanskinin ictimai xadim kimi yetişməsinə, həmçinin XX əsrin ən böyük iki imperialist müharibəsində fədakarlığına iştirak edərək bir sərkərdə kimi formalaşmasına təsir edən mədəni-ictimai mühit işıqlandırılmışdır.

General Hüseyn xan Naxçıvanskiyin:

- zəngin hərbi təcrübəsi;
- hərtərəfli hərbi biliyi;
- hərbcilik məharəti;
- mahir strateq və taktikliyi təhlilə cəlb edilmiş, qatıldığı müharibələrdə hazırladığı döyüş əməliyyat planları və iştirak etdiyi döyüşlərin təhlili ardıcılıqla nəzərdən keçirilmişdir.

Keçən 200 ilə yaxın müddətdə çar imperiyası və bolşevik rejiminin tariximizi saxtalaşdıraraq xalqımızın soy kökündən, türklüyündən ayırması ilə bağlı tarixi faktlarla zəngin Azərbaycanın XIX əsr tarixində baş vermiş məlum hadisələrin acı nəticələrinin, həmçinin başvermə səbəblərinin araşdırılmasının tarixi və praktiki əhəmiyyəti böyükdür. Tariximizin unudulmuş acı həqiqətlərlə dolu olan bu yaxın dövrünü öyrənmək, təhlil etmək, səhvələrdən nəticə çıxarmaq baxımından tədqiqat işi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda sosial və yüksək milli dəyərlərə sahib olan cəmiyyətin formalaşdığı bir vaxtda tədqiqat işi praktik məzmun kəsb edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin bir sıra müddəa, nəticə və ümumiləşdirmələri Hüseyn xan Naxçıvanskiyin şəxsiyyətinə mövcud baxışlar sistemə yeni istiqamət gətirə bilər. Bu baxımdan hərbi tədqiqatlarda, hərbi xadimlərə, tarixi şəxsiyyətlərə münasibətdə əsas götürülməli şərtləri öyrənmək cəhətindən tədqiqat işi tövsiyə xarakterli nümunədir. Tədqiqatın istifadə imkanları genişdir. Tədqiqatın materialları, ümumiləşdirmələri və nəticələrindən Azərbaycan tarixi, habelə Azərbaycan hərbi tarixi üzrə ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, təbliğat-mühazirə xarakterli fəaliyyətdə, tarixdə hərbi şəxsiyyətin rolunun işıqlandırılması ilə əlaqədar nəzəri məsələlərin işlənilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işində təqdim olunan materiallar hərbi-vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsində təbliğat vasitəsi kimi əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiyanın materialları gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkilində, ali və orta ixtisas məktəblərində mühazirə və xüsusi kursların keçirilməsində, dərslər və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Azərbaycan tarixinin elmi ekspozisiya” şöbəsində yerinə yetirilmiş, iki dəfə (ikinci dəfə 26 fevral 2016-cı ildə, pr.: №1) bu şöbədə müzakirə olunmuş və müdafiəyə təqdim edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin respublika və xaricdə nəşr olunmuş 6 məqaləsi və beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-nəzəri konfranslarda, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin təhsil müəssisələrində bu mövzu ilə bağlı keçirilən tədbirlərdə məruzə və çıxışlar etmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi, öyrənilmə dərəcəsi, mənbə bazası, tədqiqatın qarşısında duran məqsəd və vəzifələr, dissertasiyanın elmi yeniliyi, metodoloji əsası, elmi-praktiki əhəmiyyəti və aprobeiası verilmişdir.

Dissertasiyanın “Azərbaycan hərbi sənəti tarixində naxçıvanskilər soyadı” adlanan I fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. “Naxçıvanskilər soyadının mənşəyi barəsində” adlanan birinci yarım fəsildə Naxçıvanskilər soyadının mənşəyi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Burada elmi mənbələrə əsaslanmaqla Naxçıvan şəhərinin adının etimologiyası, Kəngərli nəslə, habelə onun Naxçıvanskilər qolu haqqında geniş məlumat verilir.

Qədim toponimlərdən biri hesab edilən “Naxçıvan” sözünün mənası, onun etimoloji mənşəyi haqqında çoxlu mülahizələri mövcuddur. Bu söz Yunan və Roma mənbələrində Naksuana, ərəb mənbələrində Naxcuvan, Nəşavə, fars mənbələrində isə Nəxşi (Nəqşi)-Cahan formalarında işlənmişdir.¹

Bəzi məlumatlara görə qədim Naxçıvan torpağında kəngər tayfaları hələ IV-V əsrlərdən məskunlaşmış² və bölgədə aparıcı mövqeyə yiyələnərək, ölkənin ictimai-siyasi, elmi-mədəni və hərbi həyatında ciddi qüvvəyə çevrilərək, tarixi inkişafın sonrakı dövrlərində bütün Azərbaycanın, habelə Naxçıvanın taleyində mühüm rol oynamışlar.

Akademik İ.M.Hacıyev Rusiya tərəfindən Naxçıvanın işğalı zamanı kəngərlilərdən orada 67 xan, 373 bəy və sultan, habelə, kökü bu sülaləyə dayanan 27 adda tayfanın yaşadığını qeyd edir.³

Hesab edilir ki, bunlar Səfəvilər dövründə fəaliyyət göstərmiş Ustaclı tayfasının ən böyük qoludur.⁴

Onlar xanlıqlar dövründə Naxçıvan xanlığını xarici düşmənlərin hücumlarından qoruyurdular.⁵

¹ İsmayıloğlu C. Naxçıvan sözü // Ədəbiyyat, 2 avqust 1991, №34.

² Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı: 2002, s. 226.

³ Hacıyev İ. Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə dair // AMEA Naxçıvan bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. 2009, №1, s. 7.

⁴ Kəngərli İ. Kəngərli elinin soy kitabı. Bakı: 2005, s. 211.

⁵ Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции, печатанное с Высочайшего соизволения. Санкт-Петербург: 1833, s. 31.

Rəsmi olaraq “Naxçıvanski” soyadını xanlar rus hakimiyyəti dövründə götürmüşlər. Bununla onlar özlərinin yüksək zümrə olduqlarını göstərmək istəyirdilər. Ehsan xandan başlayaraq Kəlbəlixanovlar nəslini “Naxçıvanski-lər” adlanmağa başlamışdı”.¹

Birinci fəslin “Naxçıvanskiilər soyundan olan generallar və zabitlər haqqında” adlı ikinci yarım fəslində qeyd edilir ki, Azərbaycan türk xalqının formalaşmasında ciddi rolu olan kəngərlilər sülaləsinin bir qolu – Naxçıvanskiilər nəslini xalqımıza dördü keçmiş rus ordusunda – (II Ehsan xan, İsmayıl xan, II Kalbalı xan, Hüseyn xan), biri sovet ordusunda (Cəmşid xan) və bir nəfəri də İran ordusunda (III Kalbalı xan) xidmət etmiş altı general və çox polkovnik rütbəsinə yüksəlmiş hərbi xadimlər bəxş etmişdi. Onların hər biri istər xidmət etdikləri dövlətlərin ordularında, istərsə də Azərbaycanda hərbi və ictimai sahədə böyük səy və bacarıqlar göstərmişlər.

I Kalbalı xan Kəngərli (Naxçıvanski) XVIII əsrin 40-cı illərində dünyaya göz açmışdır.² I Kalbalı xanın Naxçıvan xanlığına başçılıq etdiyi dövr xanlığın çiçəklənmə dövrü hesab olunur. Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Qacar və Osmanlı imperiyalarının 1787-1796-cı illərdə hücumlarına məruz qaldığı vaxtda I Kalbalı xan Naxçıvan xanlığını müstəqil idarə etmişdir.³

XVIII əsrin 90-cı illərində Qacarlar dövlətini quran Ağaməhəmməd xan tərəfindən ruslarla əlaqələrinə görə⁴ I Kalbalı xanın gözləri çıxartdırılır və özü Tehranda dustaq edilir.⁵

1797-ci ildə Ağaməhəmməd şahın öldürülməsi ilə azad olunan Kalbalı xan Fətəli şah tərəfindən İrəvan xanlığına göndərilir. I Kalbalı xan 1797-ci ildən 1802-ci ilədək İrəvan xanlığında qayını Məhəmməd xanın qəyyumu olmuş, onun cavan və təcrübəsiz olduğunu görərək xanlığın qoşunlarına komandanlıq etmişdir.⁶

1803-cü ildə yenidən Naxçıvanda hakimiyyətə yiyələnən Kalbalı xan birinci Rusiya-Qacar müharibəsi (1804-1813) dövründə də ruslara meyli etdi-

¹ Kəngərli İ. Kəngərli elinin daxili qaydaları // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər. İctimai elmlər seriyası, 2010, № 2(34) s. 35.

² Quliyev M.R. I Kalbalı xan Ehsan xan oğlu Kəngərli və onun nəsil şəcərəsi // AMEA Naxçıvan bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2008, №3, s. 54.

³ Yəni onun. I Kalbalı xan öz dövrünün mahir dövlət xadimi və diplomatu kimi // Şərq qapısı, 2 oktyabr, 2009.

⁴ Naxçıvan xanlığı. Naxçıvan: 2009, s. 41.

⁵ Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 гг., ч. III, Санкт-Петербург: 1869, s. 170.

⁶ Mustafazadə T. Naxçıvan vilayəti XVIII yüzillikdə // Naxçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı: 1999, s. 38-62.

yi üçün qacarların təzyiqinə məruz qalır və tezliklə qohumu Hüseynqulu tərəfindən həbs edilir,¹ 1812-ci ildə həbsdən azad edilib yenidən Naxçıvan xanlığının başına keçsə də Abbas Mirzənin təzyiqi altında 1820-ci ildə xanlığı oğlu II Ehsan xana həvalə edir. Məkkə ziyarətindən dönərkən Təbrizdə zəhərlənərək öldürülmüşdür.²

Kalbalı xanın ölümündən sonra xanlıq oğlu Nəzərəli xan, qardaşı oğlu Kərim xan və Hüseyn Mirzə tərəfindən idarə olundu.³ Məşhur Abbasabad qalasının müdafiəsi isə 29 yaşlı Ehsan xana tapşırılmışdır.⁴

General-mayor Ehsan xan I Nikolayın 1842-ci il 30 dekabr tarixli fərmanı ilə Cənubi Qafqaz qoşunlarının hərbi yürüş atamanı vəzifəsinə təyin olunmuşdur.⁵ II Rusiya-Qacar müharibəsindən sonra Naxçıvanın və Ordubad dairəsinin hakimi təyin olunmuşdu.⁶

Ehsan xanın böyük oğlu tam süvari generalı İsmayıl xan Naxçıvanski 1819-cu il yanvarın 5-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur.⁷ İsmayıl xan əvvəlcə molla məktəbində oxumuş, sonra isə atasının Naxçıvanda açdığı rus-müsəlman məktəbində təhsil almış, rus və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir.⁸ Təhsilini Tiflis zadəgan gimnaziyasında davam etdirən İsmayıl xan 1839-cu ildə həmin gimnaziyanı bitirərək Qafqaz müsəlman süvari alayının naibi kimi hərbi xidmətə başlamışdır.⁹

1844-cü il martın 20-də ştabs-kapitan rütbəsi alan İsmayıl xan bir il sonra Qafqaz süvari alayına xidmətə göndərilmişdir. 1846-cı ildə atası I Ehsan xanın vəfatı ilə əlaqədar İsmayıl xan 1847-ci il sentyabrın 1-də Kəngərli tayfasının başçısı təyin edilmişdir. 1853-cü ildə kapitan rütbəsinə yüksəldilən İsmayıl xan yenidən Qafqaz süvari müsəlman alayına xidmətə çağırılmışdır.¹⁰ Bunun ardınca o, İrəvan qeyri-nizami alayına komandir müavini təyin olunur və Kırım müharibəsinə, daha sonra isə İqdir, Van, Mosul və b. cəbhələrə göndərilir.¹¹ 1855-ci ildə növbəti rütbə alan İsmayıl xan həm də

¹ Yenə onun. Naxçıvan xanlığının tarixindən // Naxçıvan qədimdən günümüzdə qədər. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı: 2014, s. 170.

² Mustafazadə T.T. Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi. Bakı: 2011, s. 235-236.

³ Naxçıvan xanlığı. Naxçıvan: 2009, s. 70.

⁴ NMRDA, f.25, siy. 1, iş 183, v. 70-71.

⁵ Yenə orada, v. 68-69.

⁶ Quliyev M.R. Abbasabad qalası ətrafında gedən döyüşlər: Qala necə təhvil verildi // AMEA Naxçıvan bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. 2010, 6-cı cild, №3, s. 63.

⁷ NMRDA, f.31, siy. 1, iş 137, v. 11.

⁸ Bağırov İ.N. Kəngərli yurdunun generalları. Bakı: 1994, s. 15.

⁹ NMRDA, f.31, siy. 1, iş 137, v. 11.

¹⁰ Yenə orada, f.27m, siy. 1, iş 253/368, v. 4-6.

¹¹ Yenə orada, f.1, siy.1, iş 5, v. 14-25.

III dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif olunmuşdur.¹

1860-cı ildə polkovnik rütbəsi alan İsmayıl xan hərbi xidmətinin 25 illiyi münasibətilə 1867-ci ildə IV dərəcəli Vladimir, 1868-ci ildə İranın II dərəcəli “Şir-e Xurşid”, 1872-ci ildə Rusiyanın II dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordenləri ilə təltif edilmişdir.²

1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak edən İsmayıl xana süvari qoşunları general-mayoru rütbəsi verilmişdir.³ O, III dərəcəli Müqəddəs Vladimir, I dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordenləri ilə təltif olunmuş, xidmətinin 50 ili münasibəti ilə 1890-cı ildə general-leytenant rütbəsi almış, bir sıra ordenlərlə təltif olunmuşdur.⁴ İsmayıl xan Naxçıvanski 1909-cu ildə vəfat etmişdir

İsmayıl xanın oğlu Aman (Əmənulla) xan 15 iyun 1845-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur.⁵ 1865-ci ildə çarın xüsusi mühafizə dəstəsinə yunker hərbi rütbəsində mühafizəçi kimi xidmətə çağırılan Aman xan, göstərdiyi xidmətlərə görə «Anna» lentli gümüş medalla təltif edilmiş və dörd illik xidmətini milis praporşiki rütbəsində başa vurmuşdur.

Naxçıvana qayıdan Aman xan Naxçıvanski 1872-ci ildə general-mayor Xasay xan Usmiyevin və Xurşudbanu Natəvanın qızı Xanbikə xanımla ailə həyatı qurmuşdur.

Aman xan 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı müharibəsində iyunun 6-da ağır yaralanmış, «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdir. O, polkovnik rütbəsinədək yüksəlmiş və babası I Ehsan xandan sonra ataman rütbəsini alan ikinci Naxçıvanski olmuşdur. Aman xan İsmayıl xan oğlu Naxçıvanski 1891-ci ildə Naxçıvanda vəfat etmişdir.⁶

II Kalbalı xan I Ehsan xan oğlu Naxçıvanski 1834-cü ildə Naxçıvanda dünyaya göz açmışdır.⁷ İlk təhsilini Naxçıvanda atası I Ehsan xan tərəfindən açılmış rus-müsəlman məktəbində almış, rus və fars dillərini öyrənmiş⁸ II Kalbalı xan 1843-cü ildə Sankt-Peterburqda Paj korpusuna qəbul olmuşdur.⁹ 1849-cu ildə praporşik rütbəsi alan Kalbalı xan elə həmin ildə Şimali Qafqaz və Dağıstan yürüşlərində iştirak etmiş, Gergebel kəndi ətrafında və kəndin özündə gedən döyüşlərdə yüksək hərbi peşəkarlıq nümayiş etdirərək

¹ NMRDA, f.27m, siy. 1, iş 745, v. 12.

² Yenə orada, iş 45, v. 12-13.

³ Yenə orada, iş 745, v. 39-42.

⁴ Yenə orada, iş 45, v. 12-13.

⁵ Yenə orada, iş 253/368, v. 4-6.

⁶ Quliyev M.R. Bir daha Aman xan Naxçıvanski haqqında // Şərqi qapısı, 23 dekabr 2006.

⁷ РГВИА, ф. 400, оп.9. д. 20578, л. 4-5.

⁸ Bağirov İ.N. Kəngərli yurdunun generalı. Bakı: Yazıçı, 1994, s. 17.

⁹ РГВИА, ф. 400, оп.9. д. 20578, л. 4-5.

üçüncü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni ilə təltif olunmuşdur.¹ O, Krım müharibəsində də iştirak etmişdir. Müharibənin gedişində 1854-cü ildə İrəvan və Naxçıvanın nüfuzlu ailələrindən ibarət “Azərbaycan bəy drujinasi” adlı süvari alayını yaratmış və bütün müharibə boyu alaya rəhbərlik edərək, ən şiddətli savaqlarda olmuşdur. O, Çınqıl döyüşünə görə 1855-ci ildə IV dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif olunmuşdu.² Az sonra Kalbalı xan İsmail leyb-qvardiya qusar alayına komandir təyin olunmuş, İranın ikinci dərəcəli “Şir-e Xurşid”, II dərəcəli “Müqəddəs Stanislav”, xidmətinin 25 illiyində IV dərəcəli “Müqəddəs Vladimir”, III dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordenləri, qızıl qılınc və b. mükafatlarla təltif edilmişdir.³

1877-1878-ci illərdə rus-türk müharibəsində də iştirak etmiş general-mayor II Kalbalı xan Naxçıvanski 1883-cü ildə dünyasını dəyişmişdir.⁴

II Kalbalı xanın böyük oğlu II Ehsan xan 1855-ci ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. II Ehsan xan ilk təhsilini çarın pəj korpusunda almışdı. Ona ulan alayının leyb-qvardiyasında fəal iştirakına və yüksək nizam-intizama görə 1876-cı ildə poruçik rütbəsi verilmişdir. 1879-cu ildə Baş qərargahın nəzdində fəaliyyət göstərən Nikolay Akademiyasına qəbul olmuş II Ehsan xan təhsilini yarımçıq qoyaraq 1880-1881-ci illərdə Mərkəzi Asiyada gedən hərbi əməliyyatlara qatılmış və ağır kontuziya almışdır. II Ehsan xan döyüşlərdə göstərdiyi xidmətlərə görə III dərəcəli “Müqəddəs Stanislav”, IV dərəcəli “Müqəddəs Anna”, qeyri-xristianlar üçün “Müqəddəs Vladimir” ordenlərinə layiq görülmüş, 1879-cu ildə mayor rütbəsi almış və Rumın iyonu “Dəmir İyon xaçı” ordeninə layiq görülmüş, 1884-cü ildə polkovnik-leytenant rütbəsinə yüksəldilmişdir.⁵

Rəhim xan II Kalbalı xan oğlu Naxçıvanski 17 fevral 1860-cı ildə Naxçıvan qəzasında anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Tiflis real məktəbində almış, 1877-ci ildə 18-ci Pereyaslav alayına hərbi xidmətə çağırılmışdır. Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirakına görə 1877-ci ildə unter zabit rütbəsinə yüksəldilmiş, IV dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif edilmiş,⁶ 1879-cu ildən 1880-ci ilədək Tiflis piyada yunker məktəbində, 1880-1881-ci illərdə Tiflisdə Qafqaz təlim rota - məktəbində hərbi kurslara qatılmış, 1882-ci ildə kornet rütbəsində xidmət etdiyi alaya qayıtmışdır.

1883-cü ildə ehtiyata buraxılan Rəhim xan 31 il sonra – 1915-ci ildə öz

¹ РГВИА, л. 11.

² Там же, ф. 970, оп.3, д. 2287, л. 50-80.

³ Там же, ф. 407, оп.1, д. 79, л. 11.

⁴ Там же, л. 50-80.

⁵ Rəhimoğlu M. Zəfər və faciə // “525-ci” qəzet, 1 dekabr 2011, s.7.

⁶ Quliyev M.R. Bir daha Rəhim xan Naxçıvanski və onun varisləri haqqında // Şərq qapısı, 6 oktyabr 2007, s. 6.

xahişi ilə kornet rütbəsində II Dağıstan atlı alayında qulluq etmək üçün yenedən hərbi xidmətə çağırılmışdır.¹ O, sovet hakimiyyəti illərində öz dədə-baba yurdundan sürgün edilmişdir.

II Kalbalı xanın digər oğlu Cəfərqulu xan Naxçıvanski 1860-cı il fevralın 17-də Naxçıvanda anadan olmuşdur. İlk təhsilini çarın Paj korpusunda almışdır. Hərbi xidməti dövründə 1877-ci il iyunun 10-dan ulan alayının leyb-qvardiyasında kornet, sonra isə 15-ci Tver alayında poruçik rütbəsində qulluq etmişdir. O, Mərkəzi Asiya, Ərzurum və Ahaltəkədə hərbi əməliyyatlarda yaxından iştirak etdiyinə görə 1881-ci ildə ştabs-kapitan rütbəsi almışdır. Hərbi xidmətlərinə görə III dərəcəli “Müqəddəs Stanislav”, IV dərəcəli “Müqəddəs Vladimir”, III dərəcəli “Müqəddəs Anna”, II dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordenləri ilə təltif edilmişdir.²

Cəfərqulu xanın dörd oğlu – III Kalbalı xan, III Ehsan xan, Davud xan və Cəmşid Naxçıvanski adlı övladları dünyaya gəlmişdir.

Naxçıvanskiilər xan nəslinin sonuncu nümayəndələrindən biri də **III Kalbalı** xandır. III Kalbalı xan, Araz-Türk Respublikasının yaradıcısı, Cəfərqulu xan Naxçıvanskiinin oğlu, məşhur sərkərdə Cəmşid Naxçıvanskiinin böyük qardaşdır.

III Kalbalı xan 1891-ci il oktyabrın 20-də Naxçıvanda anadan olmuşdur. O, 1909-cu ildə kadet korpusunu bitirərək Qafqaz hərbi məktəbinin Nikolayev eskadronunda yunker rütbəsində xidmətə başlamışdır.³ Xidmətinin sonrakı mərhələlərində Varşavada hərbi xidmətini davam etdirir. Onun I Dünya müharibəsi cəbhələrində göstərdiyi şəxsi şücaətləri diqqətdən kənar qalmamış, 1916-cı ildə ştabs-rotmistr rütbəsinə yüksəldilərək, III dərəcəli “Müqəddəs Stanislav”, IV dərəcəli “Müqəddəs Anna”, II dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” və III dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordenləri ilə təltif edilmişdir. III Kalbalı xan 1915-ci ildə qızıl “Georgi silahı” ilə mükafatlandırılmışdır.⁴

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş oktyabr çevrilişi və iğtişaşlar vaxtilə Romanovlar sülaləsinin tabeliyində olan Qafqazı da öz cənginə almışdı. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin ermənilər tərəfindən talan edilməsi, əhalisinin dəhşətli cinayətlərlə qarşılaşması çar ordusunda xidmət edən Naxçıvanskiilərin böyük bir qisminin Naxçıvana qayıtmalarına səbəb olur. Onların arasında pokovnik-leytenant III Kalbalı xan Naxçıvanski də vardı.

¹ Rəhimoğlu M. Zəfər və faciə // “525-ci” qəzet, 1 dekabr 2011, s. 7.

² Yenə orada.

³ Quliyev M.R. General-mayor III Kalbalı xan Cəfərqulu xan oğlu Naxçıvanski // AMEA Naxçıvan bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2009, №3, s. 44.

⁴ Yenə orada, s. 43.

Ermənilərin Naxçıvana ərazi iddiaları, yerli əhalini qətlə yetirmələri xalqın səbir kasasını daşdırmışdı. 4 iyun 1918-ci ildə türk qoşunları Naxçıvana daxil olaraq III Kalbalı xanın yaratdığı könüllü dəstələrlə birlikdə buranı erməni-daşnak qüvvələrindən təmizlədi.¹

III Kalbalı xana 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri tərəfindən polkovnik rütbəsi verildi. O, Türkiyənin “Məcidiyyə” ordeni ilə təltif edilmişdir.² Az sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fərmanı ilə ona general-mayor hərbi rütbəsi verilmişdir. 1920-ci ilin iyulunda Naxçıvanın rus qoşunları tərəfindən işğal edilməsi, III Kalbalı xanın atası Cəfərqulu xan və əmisi Rəhim xan Naxçıvanskilərin həbs edilərək Şuşaya sürgün edilməsi kimi hadisələr onun Naxçıvandan İrana mühacirət etməsinə səbəb olmuşdur.³

Naxçıvanskilər nəslinin sonuncu nümayəndələrindən biri də **Cəmşid xan Naxçıvanski**dir. Cəmşid Cəfərqulu xan oğlu Naxçıvanski 1895-ci ildə Naxçıvan şəhərində dünyaya göz açmışdır.⁴ Cəmşid ilk təhsilini evdə xüsusi müəllimlərdən alaraq rus və fransız dillərini öyrənmiş, sonralar İrəvanda kişilər üçün pansionda oxumuşdur.⁵ Cəmşid 1907-1914-cü illərdə Tiflisdə yunkerlər məktəbində oxumuşdur. Hərbi təhsilini Yelizavetqrad qvardiya məktəbində davam etdirən təkmilləşdirmək məqsədi ilə (Qərbi Ukrayna) xüsusi kurs keçən Cəmşid xan praporşik rütbəsində Qafqazda yaradılan Tatar süvari alayında xidmətə qəbul edilir.⁶ Cəmşid xan hərbi biliyini ilk dəfə I Dünya müharibəsi cəbhələrindəki döyüşlərdə tətbiq etmişdir.⁷

II Nikolay 1914-cü il avqustun 23-də “Qafqaz yerli süvari diviziyası”nın yaradılması haqqında əmr imzalamışdı. Onun tərkibində yaradılan “Tatar” alayı əsasən azərbaycanlılardan təşkil olunmuşdu.⁸ 1917-ci ildə çar Rusiyasında baş verən məlum hadisələrdən sonra Tatar süvari alayı Qafqaza – Gəncəyə göndərildi və az sonra 1918-ci ilin yanvarında korpus ləğv edildi.⁹

Cəmşid xan Naxçıvanski 1916-cı ildə dəstəsi ilə Dnestr sahilindəki döyüşlərə görə III və ardınca IV dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordenləri ilə təltif

¹ Quliyev M.R. Onlar vətən uğrunda vuruşmuşlar // Şərq qapısı, 28 avqust 2009.

² Yenə onun. General-mayor III Kalbalı xan Cəfərqulu xan oğlu Naxçıvanski, s.45.

³ Hacıyev A. Qars və Araz Türk Respublikasının tarixindən. Bakı: 1994, s. 114-115.

⁴ РГВИА, ф. 1001, оп.1, д. 641, л. 25-27.

⁵ Quliyev M. Xan nəslindən olan unudulmaz sərkərdə // 525-ci qəzet, 13 iyun 2015, s. 6.

⁶ РГВИА, ф. 3642, оп.1, д. 57, л. 99-100.

⁷ Там же, д. 42, л. 3-9.

⁸ Ağayev A., Əhmədov S.Ə. İstiqlal yürüşü. Bakı: 2009, s. 172.

⁹ Иванов Р.Н. Именем Союза Советских... Жизнь и гибель комбрига Нахичеванского. 2-е изд., доп.и перераб. В 3-х тт. Т.3. Москва: 2008, s. 151.

olunmuşdur.¹

Cəmşid xan Naxçıvanski az sonra Brusilov əməliyyatında iştirakına görə IV dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif olunmuşdur. O, Birinci Dünya müharibəsində iştirakına görə 1916-cı ildə III dərəcəli, 1917-ci ildə II dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordenləri, gümüş silah və “Georgi xaçı” ilə də mükafatlandırılmışdır.²

Cəmşid Naxçıvanski 1918-1920-ci illərdə Şuşada Qarabağ süvari alayının komandiri kimi Azərbaycan torpaqlarının erməni-daşnak birləşmələrindən təmizlənməsində xidmətləri vardır. O, 1920-ci il martın 24-də Şuşada 2-ci süvari alayına komandir təyin edilir. 1920-ci il aprelin 28-də 11-ci qırmızı ordunun Bakını işğal etməsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoyuldu. Cəmşid Naxçıvanski Nəriman Nərimanovun təklifi ilə sovet hakimiyyətini qəbul edir və onun süvari alayı fəhlə-kəndli alayı adlandırılır.³

Sovet ordusunda ləyaqətlə qulluq etməsinə baxmayaraq, C.Naxçıvanski ömrünün sonunadək təqib olunmuşdur. İlk dəfə 1920-ci il mayın 31-də Hərbi və Dəniz komissarı Çingiz İldırımın əmri ilə çar ordusu və AXC-nin zabiti kimi Gəncə qiyamında təqsirli bilinərək həbs edilən Cəmşid xan hadisələrə aydınlıq gətirilməsi nəticəsində buraxılır.⁴ İstintaq nəticəsində aydın olur ki, Gəncə hadisələri baş verən zaman Cəmşid xan Suraxanıda olub.⁵

1931-ci il fevralın 22-də əksinqilabi təşkilatın üzvü olmaqda təqsirləndirilən Cəmşid xan növbəti dəfə həbs edilir. 1935-ci ildə “kombriq” (general-mayor) rütbəsi alan Cəmşid xan 1938-ci il mayın 20-də üçüncü dəfə Moskvada həbs edilir və “Azərbaycan millətçi təşkilatının üzvü” kimi avqustun 26-da SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi kollegiyasının hökmü ilə güllələnir.⁶

Cəmşid Naxçıvanskiyə layiqli qiymət onun ölümündən 33 il sonra – 1971-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən verilmiş və adının əbədləşdirilməsi məqsədi ilə Bakıda yaradılan ixtisaslaşdırılmış hərbi internat məktəbinə onun adı verilmişdir.

Dissertasiyanın **“Kəngərli nəslinin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn xan Naxçıvanski”** adlanan ikinci fəslinin birinci yarımfəslə “Hüseyn xan

¹ РГВИА, ф. 400, оп.9, д. 35866, с. 297; там же, ф. 3530, оп.1, д. 91.

² Там же, ф. 400, оп.9, д. 35866, л. 297.

³ Quliyev M. Xan nəslindən olan unudulmaz sərkərdə // 525-ci qəzet, 17 iyun 2015-ci il, №107 (4363), s. 6.

⁴ РГИА, ф. 24696, д. 292, л. 330.

⁵ Quliyev M. Xan nəslindən olan unudulmaz sərkərdə // 525-ci qəzet, 18 iyun 2015, №108 (4364), s. 6.

⁶ РГИА, ф. 24696, д. 292, л. 324-343.

Naxçıvanskinin həyatının ilk dövrü və hərbi təhsil illəri” adlanır. Bu fəsildə Hüseyn xanın anadan olduğu və formalaşdığı ictimai mühit araşdırılır. Bu mühitin fonunda onun şəxsiyyəti arxiv materialları əsasında tədqiq olunur.

Hüseyn xan 1863-cü il iyulun 28-də Naxçıvanda general-mayor II Kalbalı xan Naxçıvanskinin ailəsində dünyaya göz açmışdır.¹ İlk təhsilini Naxçıvanda alan Hüseyn xan atası II Kalbalı xanın arzusu və xahişi ilə 1873-cü ildə zadəgan balalarına məxsus Paj korpusuna qəbul edilmişdir.²

Hüseyn xan 1877-ci ildə ümumiləşdirilmiş korpusa, 1881-ci ildə isə xüsusişdirilmiş korpusa dəyişdirilərək burada mükəmməl təhsil almış,³ məktəbi 1883-cü ildə yüksək nəticə ilə kamer-paj rütbəsində bitirmişdir. İmtahanda göstərdiyi yüksək nəticələrə görə Hüseyn xana çarın əmrinə əsasən kornet rütbəsi verilmişdir.⁴

Paj korpusunda təhsil aldığı dövr və düşdüyü ictimai mühit Hüseyn xan Naxçıvanskinin dünyagörüşünün formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

“İlk ciddi hərbi xidmət təcrübəsi” adlanan ikinci yarım fəsildə Hüseyn xan Naxçıvanskinin leyb-qvardiya süvari alayında keçən xidməti öyrənilmişdir. Alayın 2-ci eskadronunun atlı dəstəsinə kornet rütbəsində xidmətə başlayan Hüseyn xan 1884-cü ildə podporuçik rütbəsinə qaldırılmış və yeddi ay sonra 43-cü Tver draqun alayına göndərilmişdir, 1887-ci ildə nümunəvi xidmətlərinə görə poruçik rütbəsi verilmişdi.

İran şahını qarşılanma və yola salınma mərasimlərindəki xidmətlərinə görə Hüseyn xan Naxçıvanski 1890-cı ildə İranın üzəri IV dərəcəli “Şir-e Xurşid” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Hüseyn xan 1891-1893-cü illərdə alay məhkəməsinin kargüzarı vəzifəsində çalışmış,⁵ 1893-cü ildən leyb-qvardiya süvari alayı tədris komandasının rəhbəri təyin olunmuşdur.

Hüseyn xan Naxçıvanski 1894-cüdə ştabs-rotmistr rütbəsi alır və ilk dəfə Rusiyanın III dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” hərbi ordeni ilə təltif olunur.⁶ O, 1894-cü il fevralın 9-da alayın atxanasına rəhbər təyin olunur.⁷

Hüseyn xan 1895-ci ilin birinci yarısında zabitlər şurasının icraiyyə komitəsinin üzvü, iyulun 31-dən isə zabitlər cəmiyyətinin məhkəmə üzvü seçilmişdir.⁸ Yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinə görə Hüseyn xan Naxçıvanski 1895-ci ildə Rumıniya hökumət nümayəndələrinin qarşılanma mərasimində

¹ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

² РГВИА, ф. 407, оп.1, д. 53, л. 79.

³ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

⁴ РГВИА, ф. 970, оп.3, д. 2287, s. 20-26.

⁵ РГВИА, ф. 407, оп.1, д. 53, л. 79.

⁶ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

⁷ РГВИА, ф. 407, оп.1, д. 53, л. 79.

⁸ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

fəaliyyətinə görə “Qırmızı rumın ulduzu” zabit ordeni ilə təltif olunur. 1896-cı ilin fevralından leyb-qvardiya süvari alayının adyutantı vəzifəsini icra edən Hüseyn xan çar III Aleksandrın xatirəsinə təsis edilmiş gümüş medalla təltif olunmuşdur... 1897-ci ildə Rusiya imperiyasında aparılan siyahıyaalmada fəallıq göstərən Naxçıvanski “İlk siyahıyaalınmanın aparılmasında iştirakına görə” tünd bürünc medalı ilə də təltif olunur... 1897-ci ildə Rusiyaya səfərə gələn Avstriya imperatorluğu nümayəndə heyətinin qarşılanmasına görə rotmistr rütbəsi alan Hüseyn xan həm də Avstriyanın “Dəmir tac” ordeni ilə təltif olunmuşdu.¹

O, 1898-ci ildə süvari alayı 3-cü eskadronunun komandiri təyin edildi.² Orduda xidmətinin 15 illiyi münasibətilə Naxçıvanski mərasim və təntənələrdə nümunəvi fəaliyyətinə görə 1899-cu ildə III dərəcəli “Anna ordeni” ilə təltif olunur.³ 1900-cü ilin payızında Sankt-Peterburq şəhərindən keçərək Avropaya səfər edən İran şahı Müzəffərəddin Qacarın nümayəndə heyətini müşayiət edən Hüseyn xan 17 fevral 1901-ci ildə ikinci dəfə İranın “Şir-e Xurşid” ordeni ilə təltif edilir.⁴

Leyb-qvardiya süvari alayında 20 illik xidməti zamanı Hüseyn xan dörd dəfə ayrı-ayrı vaxtlarda alay məhkəməsinin üzvü, 1903-cü il mayın 23-dən 1904-cü il martın 3-dək isə məhkəmənin sədri olmuşdur.⁵

3 xarici ölkənin 5 ordeninə layiq görülən, yeddiyədək məsul vəzifənin icraçısı olan Hüseyn xana 1903-cü ildə anadan olmasının 40, xidməti fəaliyyətinin isə 20 illiyi münasibəti ilə polkovnik rütbəsi verilmişdir.⁶

1904-cü ildə Naxçıvanski İran şahının növbəti dəfə müşayiət edilməsində xidmətlərinə görə üçüncü dəfə “Şir-e Xurşid” ordeni ilə mükafatlandırılmışdır.⁷ O, elə həmin gün – fevralın 23-də Bolqarıstanın IV dərəcəli “Aleksandr” ordeni ilə də təltif olunmuşdur.⁸

Hüseyn xan Naxçıvanski ilk döyüş təcrübəsinə leyb-qvardiya süvari alayından başlamış və xarici dövlətlərin rəsmilərinin iştirak etdiyi çoxlu sayda qəbullarda, hərbi paradlarda daha da püxtələşərək savadlı bir zabit kimi yetişmişdir.

Dissertasiyanın “**Hüseyn xan Naxçıvanski görkəmli sərkərdə kimi**” adlanan üçüncü fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil “Hü-

¹ NMRDA.

² РГВИА, ф. 970, оп.3, д. 2287, л. 20-26.

³ Русский инвалид, 6 декабря 1899, №267.

⁴ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

⁵ Yənə orada.

⁶ Русский инвалид, 6 апреля 1903, №267.

⁷ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

⁸ РГВИА, ф. 970, оп.3, д. 2287, л. 20-26.

seyin xan Naxçıvanski 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsi cəbhələrində” adlanır. Burada onun rus-yapon müharibəsində iştirakı araşdırılır. Müharibə ərəfəsində Hüseyn xan Qafqaz hərbi dairəsinin sərəncamına göndərilmiş və Qafqaz xalqlarından ibarət 2-ci Dağıstan süvari alayını təşkil etmək üçün Port-Petrovskaya gəlmişdir.¹

1904-cü ilin ikinci yarısı və 1905-ci ilin əvvəllərində Hüseyn xan Naxçıvanski burada bir sıra uğurlu savaqlar keçirmiş, bir neçə yapon qoşununu darmadağın etmişdir.² Uğurlara görə Hüseyn xan Naxçıvanski hələ 1904-cü ilin noyabrında IV dərəcəli “Müqəddəs Georgi”, 1905-ci ilin hərbi əməliyyatlarına görə II dərəcəli “Müqəddəs Anna”, III və IV dərəcəli “Müqəddəs Vladimir”, ikinci və üçüncü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordenləri ilə təltif olunmuşdur.³

Rus-yapon müharibəsindən sonra Hüseyn xan çarın leyb-qvardiya süvari alayındakı nizami hissə üzrə komandir köməkçisi vəzifəsinə qayıdır.

Naxçıvanski 1906-cı il fevralın 14-də Tiflisdəki Nijeqorod draqun alayına komandir təyin edilir.⁴ Bu vəzifədə o dəfələrlə çarın qəbulunda olur. Görüşlərin birində çar ona flügel-adyutant rütbəsi verir⁵ və az sonra – 1906-cı il iyulun 4-də leyb-qvardiya süvari alayının komandiri təyin edilir.⁶

Nijeqorod draqun alayına rəhbərliyi dövründə Hüseyn xan dəfələrlə çar II Nikolayın qəbulunda olmuşdur. Bu görüşlərdən biri 1906-cı il aprelin 5-də Sarkoe Selo sarayında baş tutmuşdur. Hüseyn xana 1907-ci il iyulun 30-da general-mayor rütbəsi verilir.⁷

Leyb-qvardiya süvari alayının ilk və son müsəlman komandiri kimi general-mayor Xan Naxçıvanski 18 aprel 1912-ci ildə 1-ci əlahiddə süvari briqadasının rəisi vəzifəsinə təyin edilir.⁸

Hüseyn xan 1910-cu ildə I dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni ilə təltif olunur və 2 il sonra süvari briqadasının birinci şöbəsinin rəisi təyin edilir,⁹ 1913-cü ildə isə I dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif olunmaqla, həm də general-leytenant rütbəsi alır və 2-ci Süvari diviziyasının ko-

¹ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

² РГВИА, ф. 3543, оп. 2, д. 454, л. 12-14.

³ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

⁴ Нагдалиев Ф.Ф. Ханы Нахичеванские в Российской империи Москва, s. 234.

⁵ Потто В. История 17-го драгунского Нижегородского Его Императорского Величества полка. т. XI. Тифлис: 1908, s. 210-212.

⁶ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

⁷ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

⁸ Русский инвалид, 22 апреля 1912, №89.

⁹ Quliyev M. General Hüseyn xan Naxçıvanski və onun varisləri // Şərq qapısı, 7 iyun 2006. №100 (18.025).

mandiri vəzifəsinə təyin edilir.¹

Beləliklə, bölüşdürülmüş dünyanı bölüşdürmək uğrunda getmiş ilk cahən savaşı ərəfəsində bu igid sərkərdənin xidmət karyerası da yüksələn xətlə davam etməkdə idi.

Dissertasiyanın **“General Hüseyn xan Naxçıvanski Birinci Dünya Müharibəsi cəbhələrində”** adlanan ikinci yarımfəslində generalın **Birinci Dünya müharibəsində fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.**

I Dünya müharibəsi dövründə generallar P.K.Rennenkampfin və A.V.Samsonovun rəhbərliyi ilə 1-ci və 2-ci ordu birləşmələri yaradılmışdı. 1-ci ordunun tərkibində onu sağ cinahdan müdafiə etmək məqsədi ilə Hüseyn xan Naxçıvanski rəhbərliyi altında süvari birləşməsi təşkil olunmuşdu. 1914-cü il iyulun 25-də Hüseyn xanın rəhbərliyi altında süvari dəstəsi Köninqsberq üzərinə hücum etdi. Avqustun 4-də və 6-da baş verən döyüşlərdə onun süvari dəstəsi bir sıra kəndləri ələ keçirdi və Hüseyn xan 1914-cü il oktyabrın 13-də 2-ci süvari korpusunun komandiri təyin edildi.²

Rusiya ordusunda xidmət etdiyi illər ərzində Hüseyn xana bir çox mühüm və yüksək vəzifələr tapşırılmışdı. Lakin 2-ci süvari korpusunun komandiri kimi mühüm vəzifə məhz müharibə şəraitində ona tapşırıldığı üçün bu dövr onun hərbi karyerasının ən parlaq səhifəsidir.

Naxçıvanski 2-ci süvari korpusunun komandiri kimi 1914-cü il dekabrın 4-də Sombora vilayətində növbəti hərbi əməliyyat planını hazırladı. Korpus ertəsi gün Avstriya ordusu üzərinə hücum əməliyyatını həyata keçirdi.³

Hüseyn xan Naxçıvanski 1914-cü ilin avqustunda Şərqi Prussiya cəbhəsində almanlara qarşı müharibədə fəaliyyətinə görə çar II Nikolay onu 1914-cü il oktyabrın 22-də 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif etdi. Hüseyn xan Naxçıvanski 1914-cü il noyabrın 12-də Qərbi Ukrayna torpaqlarında Avstriya-Macaristan qoşunlarına qarşı döyüşlərdə xüsusilə fərqləndiyinə görə noyabrın 14-də 2-ci dərəcəli “Müqəddəs Vladimir” ordeni ilə mükafatlandırılmışdır.⁴

Hüseyn xan Naxçıvanski rəhbərliyi altında 2-ci süvari korpusu ilə birlikdə artilleriya, süvari, kəşfiyyat və s. qoşun növlərinin iştirakı ilə 1915-ci ilin mart-aprel aylarında Dnestr çayının sol sahilində yerləşən Zalesiki şəhərində Avstriya-Macaristan ordusuna qarşı hücum əməliyyatları həyata keçirilmişdir. Hüseyn xan Naxçıvanski 1915-ci il 13 mart tarixli əmrinə əsasən düşmənin Zalesiki keçidi yaxınlığında hücumunun qarşısı qəti

¹ Русский инвалид, 6 декабря 1913, №261.

² NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

³ РГВИА, ф. 3642, оп.1, д. 57.

⁴ NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

şəkildə alındı. Əməliyyat zamanı düşmənin 33 nəfər zabiti və 2100 nəfər əsgəri əsir götürüldü, martın 20-də isə Hüseyn xanın korpusu Rjajentsi və Balamitovka vilayətlərini ələ keçirmişdir.¹

Naçıvanski 1915-ci ilin aprelində baş verən döyüşlərin birində səngərdə ağır kontuziya alaraq döyüşən ordunu tərk etmişdir.²

Naçıvanski Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində fərqləndiyi üçün çar tərəfindən 1 may 1915-ci ildə qılıncla birlikdə “Ağ qartal” ordeni ilə təltif olunmuş,³ 2-ci süvari korpusunun komandiri vəzifəsində saxlanılmaqla çarın yavəri (adyutantı) fəxri adına layiq görülmüşdü.⁴

Hüseyn xan çarın növbəti fərmanı ilə 18 fevral 1916-cı ildə tam süvari generalı rütbəsinə yüksəldilir.⁵

Müharibənin qızıxdığı ən çətin vaxtlarda orduda islahatların aparılmasına ehtiyac duyan II Nikolay 1916-cı il aprelin 22-də Hüseyn xanı qvardiya korpusunun komandiri vəzifəsinə təyin edir.⁶

1916-cı ilin iyul-avqust və sonrakı aylarında cəbhə boyu bir sıra uğursuzluqlardan sonra 1917-ci ilin Fevral inqilabı nəticəsində II Nikolay hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır.

Müvəqqəti hökumətin sərəncamı ilə çar ailəsinə yaxın olan zabit və generalların vəzifələrindən uzaqlaşdırılaraq həbs edilməsinə başlandı.⁷ Belə zabitlər içərisində Hüseyn xan Naxçıvanski də var idi.

Fəslin “Tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski hərəkatının son dövrü” adlanan üçüncü yarım fəslə generalın həyatının son dövrlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Birinci Dünya müharibəsinin sonuna doğru Rusiyada sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyət olduqca ağır idi. Çar II Nikolay 1917-ci il martın 2-də Pskov şəhərində imzaladığı manifestlə hakimiyyətdən imtina edərək yerini qardaşı Mixail Aleksandroviçə verdiyini elan etdi.⁸

Hakimiyyət başına keçdiyi andan çar ordusunun dağıdılmasında da müəyyən addımları atan Müvəqqəti hökumətin hərbi naziri A.İ. Quçkovun 21 mart 1917-ci il tarixli əmrinə əsasən çar ailəsinə məxsus olan bütün rütbələrin ləğv edilməsi çar ordusunun dağıdılmasını, orduda hətta elitar təbə-

¹ РГВИА, ф. 2309, оп.1, д. 14, 15

² NMRDA, f.582, siy.1, iş 101.

³ Русский инвалид, 13 мая 1915, №104.

⁴ Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi, f.582, siy.1, iş 101.

⁵ Русский инвалид, 7 февраля 1916, №36.

⁶ Иванов. R.N. Əlahəzrətin general-adyutantı, s. 217.

⁷ Hacıyev İ., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: 2001, s. 251.

⁸ Mustafazadə T.T. Ümumi tarix. II kitab. XIX-XX əsrin əvvəlləri. Bakı: 2012, s. 292.

qələr içərisində mənəvi durumun düşkünləşməsini daha da sürətləndirdi.¹ 1917-ci il aprelin 16-da Müvəqqəti hökumətin dayağı – cənub-qərb cəbhəsi ordularının komandanı A.A.Brusilovun əmri ilə 25 diviziya komandiri və 14 komandan, ümumilikdə 47 general vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Bu siyahıda tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskiyə də adı var idi.²

Hüseyn xan Naxçıvanski heç nədən və heç kimdən çəkinməyərək çar II Nikolaya Petroqradda qalxacaq üsyanı yatırmaq haqqında təkliflər göndərərək taxt-tacdan əl çəkməməsini xahiş etmiş və bu işdə ona tam etibar edə biləcəyini bildirmişdir. Sonuncu dəfə 28 yanvar 1917-ci ildə cəbhə bölgəsindəki vəziyyət haqqında məlumatları II Nikolayla bölüşən Hüseyn xan çarın hakimiyyətdən getməsi haqqında xəbəri səhəri günü – 1917-ci il martın 3-də ona göndərilmiş təcili teleqramla almışdır.³

Xan Naxçıvanski Rusiyayı gözlənilən faciələrdən xilas etmək üçün göstərdiyi cəhdlər bir nəticə vermədi. Müvəqqəti hökumətə tabe olmayan Hüseyn xan yeni 1917-ci il aprelin 16-da qvardiya süvari korpusunun komandiri vəzifəsindən azad edildi.⁴

1917-ci ilin oktyabr hadisələrindən sonra, sovet hakimiyyəti dövründə Hüseyn xan kimi çar ailəsinə yaxın olan generalların Petroqradda yaşaması daha təhlükəli idi.

1918-ci il martın əvvəllərində çar ailəsi və onlara yaxın insanların həbs edilməsinə başlandı.⁵ II Nikolay öz ailəsi ilə birlikdə Sarskoye Seloda həbs edilmişdi.

Hüseyn xan da əksinqilabi “Vətən ittifaqı” adlı təşkilatla yaxından əməkdaşlıq edən şəxs kimi həbs olundu.

Petroqrada Fövqəladə Komissiyasının sədri Moisey Uritskinin 1918-ci il mayın 17-də imzaladığı 4 sayılı orderə əsasən Hüseyn xanın mənzilində axtarış aparılmış və özü həbs edilmişdi.⁶

Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin qırmızı terror haqqında 1918-ci il 5 sentyabr tarixli qərarı əsasında 1919-cu il yanvarın 29-da Petropavlovsk qalmasına gətirilən Romanovlar sülaləsinin dörd üzvü və Hüseyn xan Naxçıvanski güllələnmişdir.⁷

Fransız alim Jak Ferrand 1979-1980-ci illərdə Parisdə nəşr etdirdiyi “Səbiq Rusiya imperiyasının titullu zadəganları” adlı əsərində Hüseyn xa-

¹ İvanov R.N. Əlahəzrətin general-adyutantu, s. 250.

² Yenə orada, s. 252-253.

³ РГВИА, ф. 2307, оп.1, д.192.

⁴ Там же, ф. 407, оп.1, д. 53

⁵ Известия, 30 мая 1918, №108.

⁶ İvanov R.N. Əlahəzrətin general-adyutantu, s. 229.

⁷ Известия, 1 февраля 1919, №5.

nın doğrudan da qırmızı terrorun qurbanı olduğundan bəhs edərək onun nəvələri ilə görüşündə babalarının məhz 1919-cu ilin yanvarında Petroqradda bolşeviklər tərəfindən güllələndiyini yazır.¹

2008-ci il iyulun 15-də Yekaterinburq vilayətində Ümumdünya Rus Xalq Kilsəsinin fonunda Xan Naxçıvanski adının əbədiləşdirilməsi haqqında təklif irəli sürülmüş, orada iştirak edən ictimaiyyət nümayəndələrinin və din xadimlərinin yekdil razılığı alınmışdır. Adının əbədiləşdirilməsi ilə bağlı Rusiyanın keçmiş prezidenti Dmitri Medvedevə müraciət məktubu göndərilmişdir.²

İrəli sürülən bu təşəbbüsə və qərara əsasən abidə generalın 2013-cü ildə 150 illiyik yubileyinə qədər hazırlanmalı və Sankt-Peterburqun 300 illiyi parkında ucaldılmalı idi.³

Sankt-Peterburq Şəhərsalma Komitəsinin 2015-ci il fevralın 10-da keçirilən iclasında Malaya Posadskaya və Miçurinskaya küçələrinin kəsişməsində heykəlin qoyulması qərara alınmışdır.⁴ 2016-cı il oktyabrın 21-də Peterburqda abidənin ucaldılacağı yerə xatirə daşı qoyulmuşdur.⁵

Bakıda və Naxçıvanda 2013-cü ildə Hüseyn xan Naxçıvanski yubileyi ilə bağlı tədbirlər keçirilmişdir. 2015-ci ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin sifarişi ilə “Salnamə” sənədli filmlər studiyası və Sankt-Peterburqun “Lennauçfilm” kinostudiyası tərəfindən Hüseyn xan Naxçıvanski haqqında tammetrajlı sənədli film çəkilmişdir. Ekranlaşdırma Naxçıvan, Bakı və Sankt-Peterburqda baş tutmuşdur.⁶

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin sonuncu yarım fəslə “Hüseyn xan Kalbalı xan oğlu Naxçıvanski ictimai fəaliyyəti” adlanır. Bu yarım fəslində tam süvari generalının ictimai fəaliyyəti ətraflı araşdırılır.

Hüseyn xan Naxçıvanski təhsil aldığı və uzun illər hərbi karyerasını davam etdirdiyi çarın leyb-qvardiya süvari alayında Rusiyanın nəinki təhlükəsizliyinin təmin olunması, rifahı naminə ona tapşırılan mühüm və ciddi vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə məşğul olmuş, həmçinin bu ölkənin ictimai həyatında da yaxından iştirak etmişdir.

Alay komandiri vəzifəsində işlədiyi müddətdə şəxsi heyətin nizam-intizamı və döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı gördüyü işlərlə yanaşı Hüseyn xan çarın əmri ilə 1900-cü ildə leyb-qvardiya süvari alayının daxi-

¹ www.kaliningradka.ru

² vakmosregion.ru

³ dis.academic.ru

⁴ <http://report.az/medeniyyet-siyaseti/sankt-peterburqda-general-huseyn-xan-naxcivanski-heykeli-qoyulacaq>

⁵ <http://www.vesti.az/news/310389>

⁶ Feat.az

lində yaradılmış muzeyin yenidən komplektləşdirilməsi işini də yerinə yetirir.¹

Hüseyn xan Naxçıvanski qısa bir müddət ərzində leyb-qvardiya süvari alayının tarixini özündə əks etdirən gözəl bir muzey yaratdı.²

Hüseyn xan Naxçıvanski Sankt-Peterburqda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü idi. Cəmiyyət kasıblara əl tutur, qocalara himayədarlıq edir, kasıb ailələrin övladlarına təhsil verir və digər sahələrdə fəaliyyət göstərirdi.³

Hüseyn xan uzun illər başqa dövlətin ordusunda xidmət etməsinə baxmayaraq doğulduğu Naxçıvan torpağını heç vaxt yaddan çıxarmır, ata-baba yurdunda yaşayan qohumları ilə daim ünsiyyətdə olur və atasından ona miras kimi qalan mülk qismində torpaqların əkib-becərilməsi, həmçinin Naxçıvanda və İrəvanda əkib-becərilməkdən məhrum olan torpaq sahələrinin gəlmə ermənilər tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə qardaşlarına bu torpaqların əldə edilməsi üçün pul vəsaiti ilə yardım göstərmişdir.⁴

General Hüseyn xan Naxçıvanski istər Rusiya, istərsə də doğma vətəni Naxçıvanda çoxşaxəli və çoxistiqamətli bir həyat sürdüyünü bir daha sübut edir.

Əsərin “Nəticə” hissəsində müəllifin apardığı tədqiqatların yekunları və başlıca ümumiləşdirmələri öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində işıqlandırılmışdır:

1. Tarixşünaslıqda Naxçıvanskiyənin hərbi fəaliyyəti // Hərbi bilik. Noyabr-dekabr 2012, №6 (120), səh.101-111.
2. Азербайджанские офицеры на фронтах Первой мировой войны // Роль России в исторических судьбах народов Кавказа. Материалы Международной научной конференции. 26-27 февраля 2013 г. Махачкала, с. 138-143
3. Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin rus-yapon müharibəsində iştirakına dair // АМЕА Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri. Cild 10, №1, 2014, s. 77-82.
4. Qəhrəman Kəngərlilər sülaləsinin tarixindən // Hərbi bilik. Noyabr-dekabr 2014, № 6 (132), s. 104-111.

¹ İvanov R.N. Əlahəzrətin general-adyutantı, s. 109-110.

² Yenə orada, s. 111.

³ <http://strategiya.az/?do=xeber@id=26306>. Şamxal L. Sağlığında abidəsi qoyulan ilk azərbaycanlı

⁴ Quliyev M. Naxçıvanskiyələr qürbətdə // 525-ci qəzet, 25 aprel 2009-cu il, №73 (2906).

5. Azərbaycan xalqının görkəmli sərkərdəsi Hüseyn xan Naxçıvanski // AMEA Tarix İnstitutu, Elmi əsərlər. 2014, 48, 49, 50-ci cild. (Beynəlxalq elmi konfransın materialları), Bakı: 2014, s. 321-324.
6. Азербайджанец, покоривший вершину мирового военного искусства // Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби. Вестник КазНУ, Алматы: «Казак Университети», 2014, №1(72), с. 146-152.
7. Qəhrəman Kəngərlilər sülaləsinin tarixindən // AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri. Cild 10, №1, 2015, s.91-98.
8. Qəhrəman Kəngərlilər sülaləsinin tarixindən // AMEA NB Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2015, №3, s. 84-91.
9. Из жизни и деятельности полного генерала кавалерии Гусейн хана Нахичеванского // Материалы Международной научной конференции. 4-5 мая, г. Махачкала: 2017

**Military and public activities
of General Hussein Khan Nakhchivanski**

SUMMARY

The dissertation deals with the life and military activity of full cavalry General Hussein Khan Nakhchivanski, one of the generals who represent the fourth generation of the Nakhchivanski is, descendants of the well-known Kengerli kin who took active part in the formation of the Azerbaijani people. This person who with his moral qualities and high military talent promoted to higher levels of career was known in the Russian Empire and beyond it as a valiant commander. Hussein Khan Nakhchivanski always being at the center of attention with high organizational skills and qualities of the human was one of the distinguished and esteemed imperial army generals and the only Azerbaijani, who due to his services, was promoted to the post of the tsar's general-aide-de-camp. Archival sources that reached to our days, memoirs written by his colleagues and other reliable sources have been widely used while investigating the life and military activities of this warrior who devoted a many years of his life to the art of war, who had great services in the improvement of Russia's well-known educational institutions and who for many years had staunchly uphold the honor of an officer.

The dissertation covers the introduction, three chapters, conclusion and the list of sources and references.

In the introductory part of the dissertation the urgency of the topic has been grounded, the level of studying, goals and objectives of the research has been considered, scientific novelty has been noted, the methodological, theoretical and practical importance, the detailed information about the sources has been given.

Appropriate chronological framework for the topic has been chosen and this framework gives opportunity to observe the social and political processes taken place in the studied period dynamically in general context. Problems in the dissertation were studied in detail, the structure of the dissertation allows covering the topic fully.

Chapter I of the dissertation is called "The family name of the Nakhchivanski in the history of the war art". The chapter covers two semi-chapters ("The origin of the Nakhchivanski kin" and "About the generals and officers descended from the Nakhchivanski"). On the whole, the life and military activity of the officers descended from the Nakhchivanski kin has been investigated in this chapter.

Chapter II called "Hussein khan Nakhchivanski - representative of the Kengerli kin" deals with student years and the first serious military service of the general who began from the cornet - petty officer rank in czarist army and rising to the rank of cavalry general succeeded this due to his will and determination is studied.

Chapter III of the dissertation is called "Hussein Khan Nakhchivanski as a prominent military leader and well-known public figure". This chapter deals with Hussein Khan Nakhchivanski's participation in Russian-Japan and the First World Wars, as well as his activity in Russia and Nakhchivan.

**Военная и общественная деятельность
Гусейн хана Нахчыванского**

РЕЗЮМЕ

Представленная диссертация посвящена исследованию жизни и военной деятельности полного генерала от кавалерии Гусейн хана Нахчыванского, одного из представителей четвёртого поколения генералов со знаменитой фамилией «Нахчыванский», принадлежащей к племени Кенгерли, сыгравшего заметную роль в формировании азербайджанского народа. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованных источников и литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяется степень её изученности, показываются хронологические рамки, цель и задачи, источниковая база, научная новизна, теоретическое, практическое, методическое значение исследования.

Для исследования темы выбраны приемлемые хронологические рамки. Именно эти хронологические рамки исследования позволяют нам динамично, комплексно проследить за социально-политическими событиями и процессами исследуемого периода.

Проблемы, поднятые в диссертации, изучены, структура диссертации также способствует выполнению основных научных задач.

Первая глава диссертации озаглавлена «Род Нахчыванских в истории военного искусства Азербайджана». Эта глава состоит из двух подглав: «Происхождение рода Нахчыванских» и «О генералах и офицерах-выходцах из рода Нахчыванских». В этой главе исследуются жизнь и военная деятельность офицеров-выходцев из рода Нахчыванских.

Во второй главе диссертации, озаглавленной «Представитель племени Кенгерли Гусейн хан Нахчыванский», исследуется жизненный путь (годы учёбы, первые серьёзные воинские испытания) Гусейн хана Нахчыванского, начавшего служить в российской армии в качестве корнета (самого младшего чина) и решительно, настойчиво дослужившего до звания полного генерала от кавалерии.

Третья глава диссертации называется «Гусейн хан Нахчыванский как видный полководец и известный общественный деятель». В этой главе исследуется участие Гусейн хана Нахчыванского в русско-японской и в Первой мировой войне, общественная деятельность азербайджанского генерала в России и Нахчыване.

В заключительной части диссертации представляются основные выводы и положения, вытекающие в ходе исследования.

Kağız formatı: 60x84 16/1
Sayı: 100 nüsxə. Əla növ kağız. Turxan NPB

На правах рукописи

ГЮЛЬШАН ИСРАФИЛ ГЫЗЫ ГУСЕЙНОВА

**ВОЕННАЯ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГЕНЕРАЛА ГУСЕЙН ХАНА НАХИЧЕВАНСКОГО**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертация на соискание ученой степени
доктора философии по истории

БАКУ – 2017